

УДК 821.161.2:82-31

ТОПОС МІСТА ТА ЙОГО ІДЕЙНЕ НАПОВНЕННЯ У РОМАНІ «І БАЧИВ Я...» ЗОСИМА ДОНЧУКА

Вешелені О.М.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

У статті розглянуто особливості функціонування топосу міста в романі «І бачив я...» Зосима Дончука. Головним мотивом зображення міського життя стає антиколоніальний дискурс письменника. При аналізі також дано пояснення біблійній символіці і співвіднесеності твору з іншими художніми текстами ХХ ст. Через бінарну опозицію «місто/село» розглянуто механізми трансформування й колонізації людини в СРСР. Автор робить висновок про спрямованість такої колонізації на викорінення традиційної духовної парадигми українців.

Ключові слова: топос міста, урбанізм, антиколоніальний дискурс, Зосим Дончук, українська еміграційна література.

Постановка проблеми. Функціонування міського топосу в художній літературі – чи не одна з найширше обговорюваних проблем сучасного літературознавства. Дослідників цікавить не лише часопросторовий вимір урбанізму, але й ідейне наповнення цього топосу, зокрема в аспекті антиколоніального дискурсу. Під цим кутом зору місто (а особливо мегаполіс чи то навіть метрополія) може сприйматися як простір вибудовування імперіалістичного простору, покликаного підкорити колонії не тільки територіально, але й культурно [4, с. 138]. У цьому ключі важливим сегментом української літературної спадщини постає проза української еміграції міжвоєнної та повоєнної доби, відбиваючи несфальшований, позбавлений цензурного та ідеологічного тиску погляд на взаємопроникання урбанного й рустикального (а почасти – імперіалізму й колоніалізму) на тлі советського проекту «реформування людини».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Студії проблем урбанізму в літературі нині надзвичайно поширені, серед них наявні і монографії (зокрема, В. Фоменко [5]) Спроби дослідити урбаністичні мотиви саме еміграційної літератури наразі представлені поодинокими розвідками

О. Пресіч [3], автора цієї статті [1] та інших науковців. Важливим є подальше системне вивчення особливостей урбаністичних проблем еміграційної літератури.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Серед великого числа письменників-емігрантів залишається чимало невідомих авторів, спадщина яких – за різного рівня мистецької вартості – слугує важливим доповненням у цілісній картині «двоколісного процесу» української літератури у ХХ столітті. Таким письменником є і Зосим Дончук, автор 15 книг романів і новелістики, котрий у 1950–1970-х роках мав значну читацьку аудиторію і критичну рецепцію в еміграції. На сьогодні його ім'я в Україні практично не згадується, широкому загалу доступна лише частина його творів у електронному вигляді. Важливо наголосити, що в творах З. Дончука особливо помітну роль відіграє антиколоніальна проблематика, втілена, серед іншого, в опозиційному представленні міста й села перших десятиліть советського тоталітарного режиму.

Мета статті. Проаналізувати антиколоніальні риси міського топосу Києва у романі «І бачив я...» З. Дончука крізь призму образної системи.

Виклад основного матеріалу. Для того, аби підкреслити сутність советського режиму міжвоєнної доби, З. Дончук вибудовує роман «І бачив я...» за мотивами Об'явлення, надаючи йому рис аполіптичності. Важливе смислове навантаження має зачин роману, своєрідний пролог, у якому головний герой Грицько Дубчак вперше постає перед читачем в ідилічній сільській місцевості. Значною мірою пафос початкових описів покликаний створити прообраз ідеальної держави, пов'язаної з простором свободи й певним чином деформованим уявленням про рушійність суспільно-індустріального прогресу. Найбільше надій герой покладає на нововстановлену советську владу, з якою пов'язує відродження України як найвищої цінності за прототипом біблійного раю. Однак на перших порах цей ідеал більше пов'язаний із простором типового українського села, і лише згодом заміщується партійною схемою комуністичного раю: «Хіба треба шукати другого раю на землі?» [2, с. 11]. Вочевидь, НЕПівське суспільство вбачається авторові своєрідним фальшивим раєм, покликаним загарбати душі людей та повернути їх до нового, диявольського ладу.

Наплив сентиментальних почуттів, доповнених згадкою про кохану дівчину Надю, раптово перериває буря, що знаменує собою зміну зовнішнього й внутрішнього хронотопів. Герой у бурі помічає щось схоже на птаха з перебитим крилом: ним виявляється вирвана з Біблії сторінка Апокаліпсису. Те, що герой не знає походження цього тексту, недивно, адже Об'явлення Івана Богослова не читається у православних проповідях, читання ж цілісного тексту Біблії не було головним джерелом релігійного знання українців на початку ХХ ст. Крім цього, дається ознака початок атеїстичної пропаганди, покликаної викоринити зі свідомості українця релігійну сакральність.

Фрагменти Об'явлення, які Грицько читає на шматку паперу, оповідають про звіра з сімома головами та десятьма рогами (йдеється про Сатану). У романі «Прірва» цього ж автора схожий епізод відбувається з намаганням божевільного Касьяна розтлумачити число диявола, викладене сірниками, як анаграму імені «ЛЕНІН». (тут дається ознака традиційне трактування юродивих як просвітлених людей). Вочевидь, в образі Звіра вбачається тоталітарний тиран, але у фіналі «І бачив я...» сам герой вказує на те, що це не стільки постать, скільки великодержавницька ідея шовіністів, покликана знищити праведну ідею національного буття. Таким чином, Українська Держава через біблійні образи постулюється як найвище Благо, подібно до того, як встановлення власної Церкви невід'ємно пов'язувалося з ідеєю державності в українській бароковій літературі.

Зачин роману у своїй схемі нагадує відомий сюжет «Міста» В. Підмогильного, адже герой так само іде до Києва «по науку». Щоправда, спершу читач бачить Грицька Дубчак у рідному селі, де він переходить до усвідомлення великих змін свого життя: «Прощай! – гукнув знову Грицько повними грудьми, забувши, що він уже не пастух, не юнак перегукуватися з природою, як бувало, а парубок, студент КІНО – Київського

Інституту Народньої Освіти» [2, с. 5]. Ідея, яка керує героєм – «зрушити Малоросію з просвітянщини й вивести її на чисті води передової європейської держави з потужною індустрією та високою культурою» [2, с. 6]. Вочевидь, таке майбутнє потребує модернізації, джерелом якого може бути тільки місто. Однак автор намагається зафіксувати село як уособлення минулих здобутків, аби не зруйнувати ідилічності аграрного космосу: «Хіба треба шукати другого раю на землі? П'ять тисяч мешканців значиться в його селі. [...] Село самовистачальне. Дві школи, початкова й середня. Свій млин та три вітряки до помічі. Драч, олійня, шеретівка, дві кузні, стельмашня» [2, с. 11]. Оскільки село знаходиться неподалік від Умані, його жителі звикли і до інших просторів та ритмів життя, але це неспівмірно з тим, що чекає їх у мегаполісі. Передусім Київ, хоч на початку роману ще й не має статусу столиці СРСР, постає в уяві героя як духовний центр України і верхня сходинка особистого росту: «Київ! Прекрасний український Київ! Величава столиця київських князів! Джерело невмирущої української культури, що живила Москву й Петербург! А тепер ось у це вогнище науки доля відчинила двері бідному синові селянина здобути освіту» [2, с. 21]. Автор намагатиметься показати в романі те, що освіта й культура, яку дає місто героєві, не загартовує його від продажності, заперечення власної ідентичності та долучення до аморфної «советської маси».

Головний перелом у цінностях героя відбувається на тлі відходу від замилювання селом, уособленого дівчиною Надєю, та бездумним піддаванням привабливості міських привілеїв, втілених у комсомолці Дорі. Проблему втраченого раю та його здобуття автор розвиває у ключі роздвоєної ідентичності героя. На рівні біблійної системи образів герой балансує між Месією та Антихристом, а його відхід від свого коріння повторює схему кореляції Месії з Великою Церквою (носієм ідеї державності) та Антихриста з Великою Розпусницею (носієм ідеї кар'єризму та гедонізму) [6, с. 211]. У цьому ключі образ Дори з самого початку набуває рис спокусниці, котра не є звичайною авантюристкою, а здійснює цілком продуманий план захоплення українця і використання його моральних та фізичних сил в цілях встановлення тоталітарної системи – своєрідного Вавилону. Як і в Апокаліпсисі, цей процес прикривається наміром побудови щасливого суспільства, підміною образу нового Срусалиму.

Перше повернення Грицька в село окреслює відмежування від колишнього статичного життєвого простору, який поступово починає занепадати: «Усе було так, як залишив Грицько. Ті самі хліви, та сама огорожа, той самий віз. Тільки все це постарілось, похилилось, зносилось. Тільки садок буйно розрісся» [2, с. 87]. Ця поїздка нагадує героєві і про недавні ідеали: «Надя! Прекрасна Надя! Дівчина, що виростала серед чеснот, без фальші, підступу й обману. Дівчина, яку судила йому сама доля, а він, занурившись у науку, забув про неї» [2, с. 93]. Останній лист, в якому Надя намагається закликати Грицька повернутися до колишнього себе, містить роздуми над романом «Смерть» Б. Антоненка-Давидовича, головний герой якого ще в перші пореволюційні

роки відмовляється від національного коріння на користь амбіціям більшовицького кар'єризму.

Образний ряд Надя-Дора дещо корелюється з персонажами В. Підмогильного (у якого дівчина з рисами традиційності також носить ім'я Надійка), однак Грицько Дубчак не вивищується над своєю міською патронею, як це робить Степан Радченко. Дора Заболотна, маючи впливового батька і демонструючи поведінку «прогресивної комуністки», спокушає героя в серйозних масштабах: протягує в комсомол, а згодом і в партію, оплачує для нього дефіцитні товари в універмазі, а згодом пропонує одружитися задля побудови нової сім'ї в душі нового советського ладу. При цьому сам Грицько сліпо піддається цим привілеям, сприймаючи Дору як ключ до майбутнього успіху: «Тепер кінець, відступу не може бути. Дора всесильна. Дора напевно злобна й мстива. Але Дора на правду здібна, розумна, повна енергії, хитра й гарна» [2, с. 93]. Важливим етапом вливання в новий соціум стає відвідання Грицьком будинку свого майбутнього тестя, яке він здійснює у «новісінькій білій сорочці, темно-синьому коверкотовому костюмі, з хусточкою у лівій бічній кишені», тобто натягає на себе маску міщанина. Вступивши в будинок, герой опиняється в новому світі, де і сам він набуває нових рис: «Будинок був просторий одноповерховий, розділений коридором на дві половини. У кінці коридору, крізь скляні двері, виднівся великий парк. Праворуч і ліворуч блистали нікелем клямки на широких і високих дверях. Грицько глянув у високе люстро біля дверей і не впізнав себе. Це був красунь, європейського стилю джентлмен, в якого легко залюблюється на балах дівчата» [2, с. 95]. До героя приходить усвідомлення, що він іде шляхом «втрати себе», і цей шлях автор розгортає упродовж роману, акцентуючи на тому, що еволюція Дубчака йде типовим шляхом змалоросійщення. Сантументи героя щодо українського села як джерела духовності стають формальними, і на практиці герой аж ніяк не здатний подолати «неукраїнськість» українського міста.

Для того, щоб проникнути в усі сфери життя людини, влада заохочує вироблення нової системи ритуалів, котрі повинні замінити старі «буржуазні» звичаї. Як справжнє дитя модерного часу, Дора закликає Грицька одружитися без лишніх церемоній, роблячи акцент на громадському значенні цієї події: «Жодного весілля! Ніяких музиків! Без міщанських урочистостей, без дешевого патосу з галасом, без шумливої серенади й порожньої тріскотні навколо нашого величавого акту, що зветься одруженням. [...] Поїдемо із свідками до ЗАГСУ'у, ствердимо своє кохання власноручними підписами, як цього вимагають закони, повернемося до батькового мешкання, і в колі наших надійних і потрібних у житті товаришів повечеряємо» [2, с. 107]. На цій святковій вечері секретар облпарткому Маслов не опускає нагоди наголосити на суті подружнього життя в СРСР: «Не міщанська любов творить підставу родинного щастя, а ідейність та непохитність віри в комунізм» [2, с. 115]. Перші етапи життя новонароджених також підпадають під нові порядки, що яскраво підкреслює і масова заміна традиційних хрестин на типово советські «зорини».

Яскравим штрихом у зіткненні з реальністю міста стає розчарування в Дорі, котра вже встигла втратити свою цноту до одруження: «Його доля була знівечена, кохання опльоване й щастя украдене. Те найсвятіше, найдорожчий дівочий скарб, який він сподівався мати від своєї нареченої, був загублений. Дівочу честь, святе-святих було потоптано, знеславлено, опоганено. Йому залишили лущайки» [2, с. 122]. Сварка у першій же ранок подружнього життя увиразнює те, що «хуторянські традиції» «просвітянського села» (як про це висловлюється Дора) виявляються смішними для людини, котра «виховалась у цивілізованому місті»: «То може я мусіла б позбавити себе приємності випити склянку зельтерської води чи не їсти хліба, а почекати, аж ти мене нагодуєш?» [2, с. 123]. Авторська позиція тяжіє до того, аби виправдати консерватизм Грицька (адже зельтерська вода і «статева нестримність» – прояви різного ґатунку), однак в реальності метання героя між консерватизмом і намаганням бути людиною прогресу, його численні вибухи перетворюють його в пішака, у якого відсутнє цілісне бачення себе та світу. З'ясується, що Дора віддалася без будь-яких емоцій партійному діячеві Маслову, що одразу ж виправдовує для Грицька цей вчинок: «Маслов – бог, цар і кат. Від нього залежить доля не тільки Дори в Обкомі партії як інспектора пропаганди, а й праця Давида Соломоновича як директора торговельної бази» [2, с. 125].

Наближення Грицька Дубчака до кола міського «істеблішменту» після одруження жвавішає, адже за протекцією тестя його призначають директором хлібокомбінату. Водночас через арешт батька у справі підкуркульництва Грицько після мук і вагань під тиском дружини публічно зрікається його. Відбувається це саме в той час, коли «ненаситна жадоба хліба відчувається скрізь» – советська влада розпочинає стратегію голодного мору українського селянства. Жителі міста довгий час відгороджуються від реальності геноциду, немовби відвертаючи погляд від страждальців, котрі прибувають у пошуках їжі, доступної тільки в закритих розподільниках, «Торгсінах» та виробничих їдальнях. Сам Грицько мовчки голосує і віддає розпорядження щодо скорочення випічки хліба, і оговтується лиш тоді, коли зустрічає під брамою заводу своїх молодших братів.

З. Дончук неодноразово підкреслює, що поняття «українське місто» не існує взагалі – «російське робітництво заповнило всі виробні, а московська інтелігенція всі установи». Будь-які намагання українця змінити обличчя й дух міста приречені або на швидку асиміляцію, або на фізичне винищення. А в цей час українське селянство і топос українського села з усіма його емблематичними атрибутами гине: «Моторошно й тихо. Здавалось, загинув цілий світ і зникло все життя. Не співають дівчата-в'язальниці, ідучи з поля, не гомонять радісно косарі, повертаючись додому, не скриплять навантажені снопами вози, не іржуть на пасовиську випасені коні. [...] Немає українського села! Вишневі садки давно пішли на паливо. На хатах розшиті стріхи поїла худоба, а потім і сама загинула. Криниці завалені, тини пола-

мані, ставки повисихали, дороги позаростали бур'янами й будяками» [2, с. 188].

Київ з його атмосферою й темпоритмом стає Грицькові ближчим за полишене село, і навіть у хвилини розпачу та самотерзань місто «витрушує щем із наболілої душі». Після повернення з фронтів німецько-советської війни і десятирічного заслання герой дивиться вціллим оком на покалічений, але відбудований Київ як на залишок «свого рідного міста», яке годі пізнати. При цьому він усвідомлює, що здатність села до внутрішньої консервації та збереження вікових традицій виявляється набагато міцнішою навіть попри значно більший досвід травми й занепаду.

Висновки і перспективи. Роман «І бачив я...» Зосима Дончука репрезентує цілісний погляд на долю українського селянина, котрий під впли-

вом міського простору перших десятиліть СРСР трансформується в людину советської системи. Головну дилему героя увиразнено через жіночі образи вірної коханої і спокусниці, до того ж остання є втіленням нової моралі суспільства, просякнутої пристосуванством та підпорядкуванням себе партійним інтересам. Київ першої половини ХХ ст. для героя стає містом ілюзорного росту і великих поневірянь на тлі голоду і війни. Така модель переходу в міста увиразнює думку про колонізаторську сутність советських метрополій, котрі разом з історичною величчю навіюють персонажам імперську ідеологію. Подальший зіставний аналіз еміграційних та підсоветських творів на тему протистояння міського й сільського простору дасть змогу об'ємніше розкрити еволюцію урбанізму в українській літературі.

Список літератури:

1. Вешелені О. Опозиція «місто/село» в романі «Прірва» Зосима Дончука / О.М. Вешелені // Вісник Луганського національного університету імені Т. Шевченка. Філологічні науки. – 2013. – № 22(2). – С. 172-178.
2. Дончук З. І бачив я... / Зосим Дончук. – Філадельфія : [Б.в.], 1967. – 423 с.
3. Пресіч О. Концепт «місто» й бінарна опозиція «місто/село» в українсько-канадській прозі першої «хвилі» імміграції / О.В. Пресіч // Наукові праці : наук.-метод. журнал. Т. 193. Вип. 181. Філологія. Літературознавство. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – С. 97-100.
4. Саїд Е. Культура й імперіялізм / Едвард Саїд. – К. : Критика, 2007. – 608 с.
5. Фоменко В. Місто і література: українська візія. – Луганськ : Знання, 2007. – 312 с.
6. Фрай Н. Великий код: Біблія і література / Нортроп Фрай. – Львів : Літопис, 2010. – 361 с.

Вешелени А.Н.

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ТОПОС ГОРОДА И ЕГО ИДЕЙНОЕ НАПОЛНЕНИЕ В РОМАНЕ «И УВИДЕЛ Я...» ЗОСИМА ДОНЧУКА

Аннотация

В статье рассмотрены особенности функционирования топоса города в романе «И увидел я...» Зосима Дончука. Главным мотивом изображения городской жизни становится антиколониальный дискурс писателя. При анализе также дано объяснение библейской символике и соотносительности произведения с другими художественными текстами ХХ в. Через бинарную оппозицию «город/село» рассмотрены механизмы трансформации и колонизации человека в СССР. Автор делает вывод о направленности такой колонизации на искоренение традиционной духовной парадигмы украинцев.

Ключевые слова: топос города, урбанизм, антиколониальный дискурс, Зосим Дончук, украинская эмигрантская литература.

Wesselenyi O.M.

Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University of Vinnytsia

THE TOPOS OF CITY AND ITS IDEOLOGICAL CONTENT IN THE NOVEL «AND I SAW...» BY ZOSYM DONCHUK

Summary

The article deals with the topos of the city in the novel And I saw... by Zosym Donchuk. The writer's anti-colonial discourse becomes the main motive of urban life. The analysis also gives an explanation of the biblical symbolism and the correlation with other texts of the 20th century. The binary opposition of «city/village» shows the mechanisms of human transformation and colonization in the USSR. The author concludes that such colonization focuses on eradication of the traditional Ukrainian spiritual paradigm.

Keywords: topos of city, urbanism, anti-colonial discourse, Zosym Donchuk, Ukrainian migration literature.